

УДК 316.612+316.625]-053.6(043.3)
DOI: 10.31499/2617-2100.16.2026.355913

Борис Андрійович Якимчук,
кандидат психологічних наук,
професор кафедри психології,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини,
Умань, Україна
ORCID: 0000-0002-3303-6478
boris18667@gmail.com

ІНДИВІДУАЛЬНО-ТИПОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПІДЛІТКІВ З АСОЦІАЛЬНОЮ СПРЯМОВАНІСТЮ ОСОБИСТОСТІ

У статті проаналізовано індивідуально-психологічні особливості особистості підліткового віку як своєрідних властивостей його психічної активності. Вони виражаються у темпераменті, характері, мотиваційно-потребовій сфері, які утворюються у результаті злиття індивідуальних біологічних і соціально набутих властивостей особистості. У поведінці підлітків виявляють такі індивідуальні особливості, як прояв рис темпераменту, початок формування характеру і бурхливий розвиток певних груп здібностей, інтелектуальних, творчих, лідерських тощо. Своєрідність індивідуальних властивостей, таких, наприклад, як емоційність, інтроверсія, нейротизм, характеризують формально-динамічні особливості поведінки особистості і в той же час, особливим чином проявляються у спрямованості, соціальній установці.

Ключові слова: індивідуально-психологічні особливості; особистість; підлітковий вік; властивості; психічна активність.

Boris Yakymchuk,
PhD in Psychology, Professor
of the Department of Psychology,
Pavlo Tychna Uman
State Pedagogical University,
Uman, Ukraine
ORCID: 0000-0002-3303-6478
boris18667@gmail.com

INDIVIDUAL-TIPOLOGY FEATURES OF ADOLESCENTS WITH ASSOCIATIVE PERSONALITY ORIENTATION

The article analyses the individual psychological characteristics of adolescents as unique properties of their mental activity. These characteristics are expressed in temperament, character, and motivation and needs, which are formed as a result of the fusion of individual biological and socially acquired personality traits. The behaviour of adolescents reveals such individual characteristics as the manifestation of temperament traits, the beginning of character formation, and the rapid development of certain groups of abilities, intellectual, creative, leadership, etc. The uniqueness of individual traits, such as emotionality, introversion, and neuroticism, characterises the formal and dynamic features of a person's behaviour and, at the same time, manifests itself in a special way in their orientation and social attitudes. Personality development in adolescence is accompanied by the emergence of intrapersonal conflicts. Adolescents are characterised by a contradiction between the richness of their desires, on the one hand, and the limitations of their strength, experience, and opportunities for their realisation, on the other. The main psychological characteristics of students who are characterised by antisocial orientation and deviant behaviour are a tendency towards aggression and conflict. In addition, they are characterised by increased anxiety and a defective value system related to goal setting and life prospects. They are impulsive, irritable, quick-tempered, aggressive and confrontational, which hinders their communication with others. Based on this, students with antisocial personality traits and deviant behaviour are characterised by a high level of propensity to commit aggressive acts, as well as illegal actions.

Keywords: individual psychological characteristics; personality; adolescence; traits; mental activity.

Спрямованість – стрижнева психологічна особливість. У проблемі спрямованості виокремлюється взаємозв'язок спрямованості особистості з асоціальною поведінкою. Категоріальний аналіз і підходи до розуміння асоціальної спрямованості особистості дозволяють використовувати інтегративний підхід до теоретико-методологічного обґрунтування, тому що за допомогою нього можна багатоаспектно досліджувати асоціальну спрямованість особистості учнів у сучасних реаліях і визначити, якою мірою останні впливають на її зародження і становлення; визначити нові напрямки у дослідженні її генезису. На основі вивчення теоретичних джерел і результатів емпіричних досліджень були визначені такі особистісні детермінанти девіантної поведінки: розлади особистості (Р. Герріг і Ф. Зімбардо), агресивність, жадібність, брехливість, екстраверсія (Г. Айзенк), психотизм (Г. Айзенк, П. Хевен, А. Фарнхам, П. Алейко і С. Норріс), низький інтелект, сугестивність і конформність (Н.Гуртовенко).

Мета статті – аналіз індивідуально-психологічних особливостей особистості підліткового віку як своєрідних властивостей його психічної активності. Сутність індивідуально-психологічних особливостей особистості підлітка полягає у своєрідних властивостях психічної активності особистості (темперамент, характер, мотиваційно-потребова сфера), які утворюються у результаті злиття індивідуальних біологічних і соціально набутих властивостей особистості. У поведінці дітей виявляють такі індивідуальні особливості, як прояв рис темпераменту, початок формування характеру і бурхливий розвиток певних груп здібностей, інтелектуальних, творчих, лідерських тощо. Своєрідність індивідуальних властивостей, таких, наприклад, як емоційність, інтроверсія, нейротизм, характеризують формально-динамічні особливості поведінки особистості і у той же час, особливим чином проявляються у спрямованості, соціальній установці. Дослідження виявили подібні особистісні особливості у девіантних і нормативних учнів у рівні напруженості, підвищенні екстравертованості, емоційній збудливості, пов'язаних із проходженням підліткової кризи. Для нормативних учнів характерні соціальна лабільність, операційна напруженість, емпатія, товариськість, орієнтація на соціальні норми і цінності, а також позитивний образ батьківської сім'ї. У учнів молодшого підліткового віку встановлено ригідність як властивість особистості, що призводить до обмеженості поведінки, емоційних зривів, труднощів в усвідомленні особистісних проблем, мотивів і потреб. Н. В. Гуртовенко проводила дослідження індивідуально-психологічних особливостей учнів із різними формами відхильної поведінки, в результаті якого було представлено результати дослідження темпераментних особливостей і специфіки «Я-концепції» у девіантних підлітків. Було встановлено, що учні з асоціальною спрямованістю мають гранично завищений або гранично занижений рівні актуального самоствавлення. Вони не прагнуть до включення у суспільну діяльність, закриті, самовпевнені, а знижена чутливість до розбіжності між очікуваним та отриманим результатом при виконанні розумової роботи може стати фундаментом для зниження чутливості і до соціальних норм при загальному відчутті впевненості і спокою [1].

Головними психологічними особливостями учнів, для яких характерними є асоціальна спрямованість особистості та девіантна поведінка, є схильність до агресії та конфліктності. Крім того, для них властивою є підвищена тривожність, дефектність системи цінностей, пов'язаних із постановкою цілей і життєвою перспективою. Вони характеризуються імпульсивністю, дратівливістю, запальністю, агресивністю, конфліктністю, що заважає їхньому спілкуванню з оточуючими. Виходячи з цього, для учнів з асоціальною спрямованістю особистості із девіантною поведінкою характерними є високий рівень схильності до вчинення агресивних вчинків, а також до вчинення протиправних дій. Представлено види асоціальної спрямованості та психологічні характеристики учнів з різним типом спрямованості. Так, відхильна поведінка – «зовнішній прояв спрямованості

особистості» може бути виражена у трьох основних типах асоціальної спрямованості: корислива спрямованість особистості, при якій учні характеризуються сильним прагненням до отримання матеріальної вигоди; агресивна спрямованість особистості, при якій у учнів спостерігається ворожість до оточуючих; соціально-пасивна спрямованість, при якій учні прагнуть уникати участі у суспільному житті або брати відповідальність за особисті проблеми і проблеми оточення, ухиляючись від виконання громадянських обов'язків.

Учнів, у яких спостерігається делінквентна поведінка, поділяють на два типи асоціальної спрямованості: корислива спрямованість – спостерігається дефектність ціннісних орієнтацій та їхньої ієрархії, учням важливо одночасно отримати схвалення в очах однолітків і матеріальні блага; насильницько-егоїстична – фіксується стійке бажання самостверджуватися за рахунок інших, егоїстичні схильності, схильність до жорстокості, брак емпатії, культ фізичної сили. Завершує класифікацію такий критерій, що дозволяє виокремити зміст спрямованості особистості учнів і тип правопорушної поведінки: антисоціальна корислива спрямованість, проявляється посиленням мотивів корисливості та накопичення, у сфері інтересів переважають особисті, егоїстичні потреби; насильницька антигуманна агресивна спрямованість, що характеризується наявністю налаштованості на демонстрацію насильницької поведінки, недбале ставлення до власного життя, ігнорування цінності здоров'я та зневага до особистої гідності; антисоціальна корисливо-насильницька спрямованість містить мотиви корисливості та накопичення, готовність до прояву жорстокості заради задоволення егоїстичних потреб.

Виокремлено особливості особистості учнів із делінквентною спрямованістю, що вказують на порушення їхнього характеру: конфліктність, заперечення авторитету дорослого, знижена потреба у спілкуванні, незадоволеність власним становищем серед однолітків, неприйняття однолітків, які перебувають на обліку, та їхніх групових норм, ігнорування однолітків із нормативною поведінкою. Виокремлено детермінанти схильності особистості до асоціальної поведінки: агресивність, жадібність, брехливість, екстраверсія, психотизм, нейротизм, конформність, розлади особистості та ін. Ця категорія підлітків стикається з адаптаційними труднощами, не здатна усвідомити глибину проблем, прагне до панування, не визнає авторитетів, демонструє самовпевненість. На першому місці у них задоволення особистих потреб. Нормативних підлітків відрізняє наявність таких специфічних особливостей, як відкидання прийнятих у суспільстві норм поведінки, систематичні пропуски занять у школі та втечі із дому, ранній початок статевого життя, розпущеність, використання агресії, участь у бійках, прояв насильства і безпричинної жорстокості, егоцентричність. Систему домінуючих мотивів у підлітків з асоціальною спрямованістю особистості представлено мотивами наслідування, помсти, здобуття авторитету, матеріального благополуччя, грошової, майнової та особистої вигоди, ухилення від суспільного обов'язку і громадянських обов'язків, навчання і праці. Мотиваційна сфера девіантних підлітків формується і розвивається під впливом як внутрішніх, так і зовнішніх чинників. Внутрішні пов'язані із когнітивним і психосоціальним розвитком (становленням ідентичності і розвитком самосвідомості), а зовнішніми факторами є, перш за все, сім'я, школа і група однолітків.

Учням із відхильною поведінкою притаманний «синдром гедоністичного ризику», що характеризується: труднощами суб'єктивного виокремлення мети; труднощами об'єктивного виділення мети; зовнішньою «безглуздістю», «безцільністю» дій; схильністю до порушення норм і правил, агресії, проблемною і протестною поведінкою; підвищеною збудливістю негативних емоцій, вибуховими за типом перебігу (гнів, лють, паніка тощо); відсутністю стабільних інтересів, зміною занять, поганою концентрацією уваги; культивуванням стереотипу «чоловічої» поведінки, демонстрацією жорстокості, грубості, домінуванням. Таким чином, відповідно до теорії «гедоністичного ризику», актуалізувати

потреби можна шляхом моделювання небезпечних, загрозливих для задоволення ситуацій, для отримання яскравих амбівалентних емоцій, які виникають у момент небезпеки. Гедоністичний ризик сприятиме досягненню задоволення від почуття ризику, небезпеки, дозволяючи учню отримати сильні емоційні переживання. Для цього потрібно спеціально створювати ситуації, що загрожують безпеці або самооцінці. Якщо в «Я-концепції» учнів є дефекти і самовідношення у підлітка порушено, то, у такому випадку, можуть розвиватися стійкі форми відхильної поведінки, при якій відбувається деформація морального розвитку. В результаті формується асоціальна спрямованість особистості, що супроводжується аморальними проступками і правопорушеннями. Існуючі девіації по-різному проявляються у різних вікових періодах. Більш виражена тенденція проявів девіації спостерігається в учнів із значними порушеннями виховного впливу у сімейній системі, що сприяють виникненню «важкої навчальності»; спотворенням у взаєминах; деформаціям становлення індивіда на психофізіологічному та психоемоційному рівнях.

Більшість учнів з асоціальною спрямованістю особистості мають спотворене розуміння сенсу життя людини та корисної праці для суспільства, що є джерелом матеріального та психологічного благополуччя. Багато учнів з асоціальною спрямованістю особистості часто усвідомлюють негативне ставлення з боку однокласників. Таке становище сприяє прояву з їхнього боку агресивних способів впливу і демонстрації фізичної переваги для утримання свого високого соціального статусу, внаслідок чого відбувається формування нових негативних рис [4]. Дефіцит моральних орієнтирів у підлітка формується під впливом обмеженого духовного життя його батьків, які недостатньо просвічують і розвивають своїх дітей у питаннях науки, мистецтва, літератури, історії, педагогіки та психології. Така ситуація сприяє неадекватному моральному та естетичному аналізу учнями навколишніх реалій. Вивчаючи зв'язок акцентуацій характеру учнів із проявом у них схильності до девіантної поведінки, встановлено, що для учнів із шизоїдним типом акцентуації властиві алкоголізація, делінквентність, участь у групових правопорушеннях. Учні з істероїдним типом акцентуації часом з метою привернення до себе уваги можуть проявляти поведінкові порушення: вживання алкоголю, проба наркотиків, крадіжка. Для учнів з епілептоїдним типом акцентуації властиві злоба і безсердечність, часом із садизмом, вони схильні до алкоголізації. При нестійкому типі акцентуації характеру у ранньому підлітковому віці виявляються збільшений потяг до насолод, дозвільного неробства і легко опиняються у компанії асоціальних однолітків, рано курять, п'ють алкоголь, гострі враження легко штовхають їх на злочини, часто кидають навчання. Гіпертимічні учні здатні стати натхненниками колективних правопорушень, виявляють інтерес і до побутового групового алкоголізму, і до широкого кола одурманюючих засобів.

Результати діагностики схильності до відхильної поведінки показали, що у акцентуєваних учнів значно вищий рівень допустимості порушення суспільних норм, схильність до залежностей, саморуйнування, фізичної агресії, протизаконної поведінки [5]. Подолання норм є більш характерним для особистості із демонстративним типом акцентуації. Гіпертимність особистості пов'язана зі схильністю до насильницької поведінки і зниженим вольовим контролем емоцій. Наявність акцентуацій характеру у студентів збільшує ризик прояву різноманітних форм девіантних поведінкових тенденцій. Результати дослідження підтверджують, що акцентуації характеру позиціонуються як особистісні особливості, що беруть участь у формуванні схильностей до певних форм девіантної поведінки. О. А. Краєва встановила, що особистісні особливості позиціонуються як більш значущі прогностичні причини рецидиву у порівнянні із віком і кількістю скоєних злочинів. Вони довели, що категорія неповнолітніх, які були засуджені, представляє гетерогенну популяцію, якщо розглядати з точки зору особистісних особливостей, що мають значну прогностичну достовірність [2].

Проблему діагностування асоціальної спрямованості учнів можна вирішити за допомогою диспозиційного підходу, що передбачає наявність у структурі особистості певної кількості стійких рис (диспозицій), які визначають поведінку індивіда. Риси суб'єкта з асоціальною спрямованістю розглядаються із позиції характеристик, отриманих в процесі статистичних вимірювань як відносно стійкі і довготривалі тенденції поводитися певним чином у різних ситуаціях», як риси характеру, пов'язані із протиправними тенденціями.

Виокремлюють такі особливості особистості учнів з асоціальною спрямованістю, які лягли в основу розробки профілактичної програми:

1. Індивідуально-типологічна вразливість: сенситивність; емоційність та емоційна лабільність; знижений фон настрою; імпульсивність; низька адаптивність; схильність до швидкого формування стійких поведінкових стереотипів. Ці індивідуально-типологічні особливості відносяться до генетичних і фізіологічних чинників, які вимагають спостереження та використання спеціальних методів діагностики.
2. Порушення саморегуляції при негативному емоційному стані (тривозі, агресії, депресії) і внутрішньоособистісних конфліктах; алекситимії; несформованості асертивної поведінки; неефективному подоланні стресу (ізоляція, заперечення, проєкція); дефіцит цілепокладання; занижена самооцінка; відхилення індивідуальних цінностей від соціальних норм; екзистенційна криза особистості.
3. Ресурси особистості, її есенціальні якості та адаптаційні здібності (духовність, цінність здоров'я, активна життєва позиція; вищі почуття (совість, почуття обов'язку і співчуття, творчий потенціал, хобі; значущі особисті стосунки; досвід) забезпечують стійкість особистості до формування асоціальної спрямованості особистості, а також визначають здатність особистості протистояти закріпленню девіантної поведінки.
4. Дефіцит соціально-підтримуючих систем, наприклад, у учнів відсутні батьки; неповна сім'я; сім'я із низьким соціальним статусом; низький особистий статус підлітка у класі; проблемна компанія.
5. Середовищні умови, що запускають девіантні поведінкові прояви: наявність ознак дезадаптації; фрустрація основних потреб; негативний тиск з боку однолітків.
6. Особливості поведінки, що відхиляється від норми, ступінь вираженості поведінки, що запускають механізми, реакція оточуючих.

Узагальнення результатів емпіричних досліджень фахівців дозволило виокремити у підлітка з асоціальною спрямованістю такі індивідуально-типологічні особливості: неприйняття педагогічних впливів, невміння долати складні життєві ситуації; ігнорування перешкод; надмірна напруженість; переважання істероїдної, епілептоїдної, лабільної акцентуації характеру, відсутність позитивної життєвої перспективи, поділ ідеалів асоціальної групи однолітків; зниження самокритичності, подвійний локус контролю, невпевненість у собі через навчальні неуспіхи; негативні установки до навчальної та суспільної діяльності, до праці, до оточуючих людей; слабкість самоконтролю, неадекватне реагування на фрустрацію, крайній ступінь егоцентричності, підвищена агресивність. Таким чином, індивідуально-типологічні особливості учня із різними типами спрямованості особистості характеризуються деформаціями у мотиваційно-потребовій та емоційно-вольовій сферах, спотвореними соціальними установками, а також підвищеними показниками агресивності, ворожості, тривожності, конфліктності, недостатньою саморегуляцією і зниженими адаптаційними можливостями. Наявність вираженої акцентуації характеру в учнів збільшує ризик розвитку асоціальної поведінки (шизоїдна, істероїдна, епілептоїдна і гіпертимна акцентуації). Неповнолітні більше, ніж інші вікові групи, схильні до жорстокості, агресивності, підвищеної кримінальної активності.

Особистість з асоціальною спрямованістю характеризується несформованістю соціальних установок, що утримують її від можливої антигромадської поведінки у

несприятливих ситуаціях. У той час як особистість з антисоціальною спрямованістю характеризується постійною готовністю і схильністю людини до злочинної поведінки. Такі особливості особистості, як неадекватна самооцінка, низька асертивність і підвищена сугестивність сприяють залученню до кримінальної діяльності, а імпульсивність і низький рівень волевого контролю емоційних реакцій можуть призвести до агресивних реакцій; а комунікативні порушення – до виникнення різних фобій, почуття самотності, аутоагресії. Асоціальна спрямованість особистості учнів та девіантні поведінкові реакції залежать від установок і внутрішніх стандартів, які є достатньо стійкими. Дитина набуває їх у сім'ї, так само як і копінг-стратегії, що забезпечують успішність адаптації та подолання стресу [3].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Гуртовенко Н. В. Соціально-психологічні засади корекції девіантної поведінки підлітків в умовах сучасних соціогенних викликів: дис.... д-ра психол. наук. 19.00.05. Київ, 2025. 458 с.
2. Краєва О. А. Подолання кризи ідентичності в підлітковому віці: монографія. Харків: Вид-во Іванченка І. С., 2018. 218 с.
3. Родіна Н. В. Психологія копінг-поведінки: системне моделювання: дис. ... д-ра психол. наук. 19.00.01. К., 2013. 504 с.
4. Тарновська О.С. Девіантна поведінка підлітків з акцентуєваними характерами. *Актуальні проблеми навчання та виховання людей з особливими потребами*. 2007. Вип. № 3 (5). С. 71–76.
5. Otto H. To be or not to be... actualizing. To Be or Not To Be...: Existential-Psychological Perspectives on the Self / ed. S.M. Jourard. Gainesville, FL: University of Florida Press, 1967. P. 50–67.

REFERENCES

1. Gurtovenko, N.V. (2025). Social'no-psychologichni zasady korekcii' deviantnoi' povedinky pidlitkiv v umovah suchasnyh sociogennyh vyklykiv. *Doctor's thesis*. Kyi'v [in Ukrainian].
2. Krajeva, O. A. (2018). Podolannja kryzy identychnosti v pidlitkovomu vici: monografija. Harkiv: Vyd-vo Ivanchenka I. S. [in Ukrainian].
3. Rodina, N. V. (2013). Psyhologija koping-povedinky: systemne modeljuvannja. *Doctor's thesis*. Kyi'v [in Ukrainian].
4. Tarnovs'ka, O. S. (2007). Deviantna povedinka pidlitkiv z akcentujovanymy harakteramy [Deviant behavior of teenagers with accented characters]. *Aktual'ni problemy navchannja ta vyhovannja ljudej z osoblyvyty potrebamj*, 3 (5), 71–76 [in Ukrainian].
5. Otto, H. (1967). To be or not to be... actualizing. To Be or Not To Be. *Existential-Psychological Perspectives on the Self* / ed. S.M. Jourard. Gainesville, FL: University of Florida Press, 50–67.

Подано до редакції: 28.02.2026.

Прийнята до друку 15.03.2026 р.

Опубліковано 28.03.2026 р.

This work is licensed under a Creative Commons License Creative Commons Attribution 4.0 International (CC-BY-4.0).